

A fok földrajzi köznévvvel alakult víznevek a Hortobágy területén*

1. Napjainkban a Hortobágy kistáj első pillantásra egyhangú, formaszegény területnek tűnhet, a figyelmes szempár azonban észreveheti a felszín változatosságát, hiszen a terület asztallapszerű sík folytonosságát folyóhátak, kiszáradt medrek, lösszel borított buckák, mocsaras részek stb. törik meg. A térség eredetileg folyóvizek által formált alföldi vidék volt, amely az évszázadok során szikes pusztává alakult a szél és a víz eróziójának, az emberi tevékenységnek, illetve az éghajlati változásoknak köszönhetően.

A Hortobágy hidrológiai szempontból az évezredek során jelentős változáson ment keresztül. A legújabb kvartergeológiai kutatások kimutatták, hogy a Hortobágy mocsarai nem a Tisza, hanem a Sajó vagy a Hernád főmedréből fűződtek le. Az üledék túlnyomó része ugyanis a Bükkből és északabbról származik, nem a Tisza hozta magával. A területen a Tisza megjelenése nem okozott jelentős változást: a mederváltás gyors folyamat volt, a folyó nem töltötte fel érdemben a tájat, s a mai lefutását legalább húszezer éve foglalta el (lásd erről bővebben a HNP weboldalt). A középkorban és a korai újkorban a Hortobágy magas talajvizű, időszakos felszíni elöntésekkel és áradásokkal sújtott terület volt. Ez annak köszönhető, hogy a térség a Tisza modern kori szabályozása előtt természetes ártér volt. A folyó egykor köztudottan jóval hosszabban, 1419 kilométeren át kanyargott, a síkságon sebessége lelassult, s e lassú folyású Tisza számtalan kanyarulatot és mellékágot alakított ki, ennek következtében pedig igen gyakoriak voltak az áradások. A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy a Tisza mellett a belőle táplálkozó kisebb folyók (például a Hortobágy folyó) is rendszeresen kiléptek medrükből.

Az 1846. augusztus 27-én, a Szabolcs megyei Dobnán és a Borsod megyei Szederkényenél meginduló folyószabályozás megszüntette az időszakos áradásokat. Ennek eredményeképpen a folyó hossza 962 km lett, létrejött 136 km új, épített meder, valamint született 589 km hosszúságú holtág. A hatékonyabb árvízvédelem mellett a vízszabályozás előnyei között említhetjük meg, hogy a vízfolyás hajózható szakaszának hossza 780 kilométerre nőtt. A beavatkozás emellett számos hátránnyal

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

is járt: a vízgyűjtő terület vízháztartása romlott, az éltető áradások elmaradása a Tisza által táplált vizeket belvízelvezető csatornákká degradálta az idők során. Emellett káros következményként említhetjük azt is, hogy a talajvízszint csökkent, a szikesedés erősödött, és az öntözés kérdése egyre nehezebbé vált.

A 20. században a vízrendszer mesterségesen szabályozottá vált: a természetes folyók és mocsarak helyét mesterséges csatornák és víztározók vették át, hogy fenntartsák a terület vízellátását és élővilágát. A napjainkban folyó vízrehabilitációs program a korábbi beavatkozások ejtette tájsebek begyógyítását tűzte ki célul: kiemelt jelentőségű a legelőtavak ökológiai állapotának javítása, mely a vízháztartás helyreállításával, a nyílt vízfelületek és a réti zóna kiterjedésének növelésével valósítható meg. A program keretében ezidáig majd félszáz kilométer hosszúságú régi, a puszta vízháztartását kedvezőtlenül befolyásoló csatornarendszert, gátat, műtárgyat bontottak el. (Erről lásd bővebben a NAK weboldalt.)

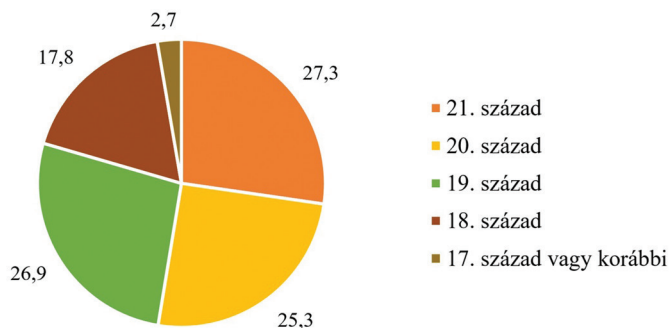
2. A Hortobágy kistáj vízrajzával foglalkozó írásom alapjául szolgáló névanyagot két Hajdú-Bihar vármegyei járás helyneveiből válogatva állítottam össze. Egyik forrásom a Magyar Nemzeti Helynévtár Program első, nyomtatásban is megjelent szótára volt, mely Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Újtikos és Tiszagyulaháza helyneveit tárgyalja (MNH. 1.). Vizsgálatom tárgyát képezte továbbá a Magyar Nemzeti Helynévtár online szótári felületén megjelent négy Balmazújvárosi járáshoz tartozó település — Balmazújváros, Hortobágy, Tiszacsege és Újszentmargita — névanyaga (E. NAGY–TÓTH 2025, E. NAGY 2025, SURÁNYI–VÉKONY 2025, SZÉP 2025). A szintén a Balmazújvárosi járáshoz tartozó Egyek település szótárát nem tudtam bevonni a kutatásomba, mivel az nem állt végleges formájában a rendelkezésemre.

Elemzésem céljával azt tűztem ki, hogy a középkortól napjainkig nyomon kövessem a hortobágyi víznévkincs változását, azaz a névadási mintázatok közötti (szemantikai, morfológiai és keletkezéstörténeti) különbségek és hasonlóságok állnak a vizsgálat középpontjában. Ugyanakkor a vizsgált terület jellemzőihez is igazodva az elemzés alapjául szolgáló víznevek kiválasztásakor nem követtem a magyar névtudományi szakirodalomban fellelhető egyetlen helynévfajták szerinti besorolást sem (ehhez lásd bővebben GYÖRFFY 2011: 29–32). A hagyományosan a víznevek közé sorolt helynévfajták közül a(z időszakosan vagy állandóan meglévő) folyó- és állóvizek, valamint ezek részeinek a neveit vettem fel az adatbázisomba, emellett a térségnek a Tisza szabályozása előtti vízrajzi arculatának bemutatása érdekében a mocsarak, lápok, nádasok nevei is bekerültek a korpuszba. Ezzel összefüggésben fontos megemlítenem azt is, hogy a 19. század közepétől jelentkező folyamatos vízrendezési munkálatok oly mértékben átrajzolták a helyi vízrajzi arculatát, hogy olyan helynevek is bekerülhettek az adatbázisomba, melyek ma nem vizet jelölnek, azonban a történeti adataikból, illetve a szócikkek leíró részeiből egyértelműen kiderül, hogy egykor vizet jelölő elnevezéssel van dolgunk

(lásd például a hajdúnánási *Őrfa-lapos* nevet, mely ma kaszálót nevez meg, de korábban vizes, mocsaras hely volt, PÁSZTOR–RESZEGI 2024: 201). Ez a jelenség jól példázza a helynevek múltmegőrző funkcióját, azaz hogy általuk egy-egy térség korábbi időszakokban jellemző természetföldrajzi, gazdasági, néprajzi stb. jellegzetességei is feltárhatók.

Az ezen szempontok szerint összeállított adatbázis majd ezer (958) nevet és névváriánst tartalmaz, mely majd feleannyi (457) objektumhoz tartozik. Azaz az egy objektumhoz tartozó valamennyi névváriánst felvettem a korpuszba, de azoknak nem minden egyes előfordulását, hanem csupán az első és utolsó adatlását rögzítettem. Az elemzés mögött meghúzódó teljes névanyag tehát ennek a számnak a többszöröse.

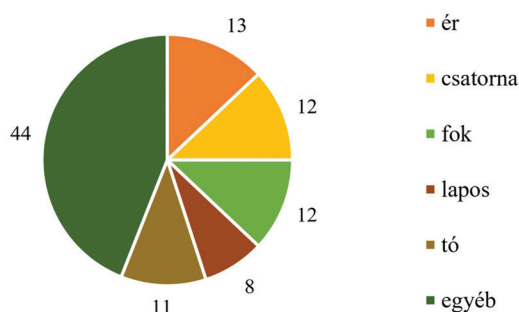
Az első névelőfordulások tekintetében a névanyagról az mondható el, hogy a nevek négyötöde (79,5%) a jelenlegi vagy az elmúlt két évszázadból való (lásd az 1. ábrát). A három századból közel azonos számban találunk nevet a korpuszban: a névanyag negyedének az első adata (25,3%) a múlt századból származik, valamivel több név, a teljes névkincs 26,9%-a került a korpuszba a 19. századból, s ezzel szinte teljesen megegyező arányban (27,3%) szerepelnek a nevek a 21. századból. Érdeemes megemlíteni, hogy a 21. századi nevek nagy része, a teljes korpusz ötöde a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében került lejegyzésre. Emellett a nevek valamivel kevesebb mint egyötöde (17,8%) a 18. századra nyúlik vissza. A fennmaradó 2,7% pedig az ez előtti korokból való.

1. ábra: A víznevek első előfordulásainak kronológiai megoszlása

Fontos kiemelni, hogy ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nevek a lejegyzés évében keletkeztek volna, hanem csupán azt bizonyítja, hogy a forrás (oklevél, térkép, helynévtár stb.) keletkezésekor már léteztek e helynevek. Az első előfordulások felderítését ugyanis több tényező is befolyásolja: például a dokumentumok fennmaradása, hozzáférése, a gyűjtés mélysége, alapossága.

Írásomban a víznevek jellemzését az őket alkotó földrajzi köznevek felől közelítem meg. A névanyag e tekintetben igen színes képet mutat: majdnem félszáz különböző földrajzi köznév járult hozzá a nevek létrehozásához. Az öt leggyakrabban előforduló lexéma ezek közül a *csatorna* (és társai: *fő*-, *mellék*-, *öntöző*-, *tápcsatorna* stb.), az *ér*, a *fok*, a *lapos* és a *tó*. Ez az öt közszo a névvariánsok több mint felében (56%) fordul elő (lásd a 2. ábrát). A névanyagban ezen kívül alkotó módon vett részt többek között az *árok*, *fertő*, *folyás*, *fő*, *kanális*, *laponyag*, *patak*, *rét*, *víz* stb. földrajzi köznév is.

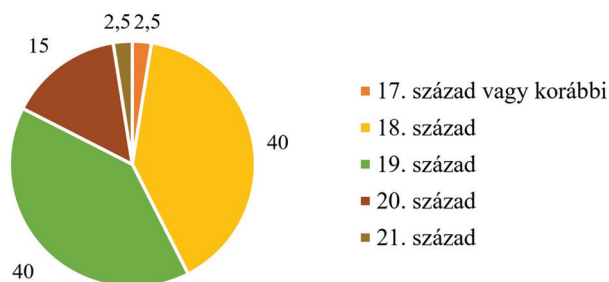
2. ábra: A víznevek létrehozásában részt vevő földrajzi köznevek megoszlása

A továbbiakban ezek közül csupán a hortobágyi tájegység egy egykor jellegzetes vízrajzi köznevével, a *fok*-kal foglalkozom. Ez a szó a névanyag több mint tizedének, a nevek 12%-ának a megalkotásában vett részt.

3. A *fok* földrajzi köznév szép múltra tekint vissza. Már a Tihanyi alapítólevél szórványai között is feltűnik (1055: *fuk*) a ma *Sió* nevű vízfolyás néhány kilométeres szakaszának neveként (erről lásd bővebben HOFFMANN 2010: 56–60). BÁBA BARBARÁNAK a korai ómagyar korra vonatkozó kutatásai azt mutatják, hogy e névtől eltekintve csupán a 12. századtól kezdődően maradtak fenn *fok*-kal alakult víznevek (2017: 95); a 12. század második felében adatolható nevek több mint negyede tartalmazza e vízrajzi köznevet, majd a következő másfél évszázadban — az elérhető adatok nagyobb számának is köszönhetően — ez az arány 5% alá esett vissza.

A hortobágyi névanyagban a denotátumokhoz tartozó nevek és jelentősebb morfológiai eltérést mutató névvariánsok kronológiai megoszlása tekintetében a következőt tapasztalhatjuk (lásd a 3. ábrát). Az ómagyar korból pusztán egyetlen adat maradt fenn egy hamisságát tekintve gyanús oklevélben: a Polgár és Palkonya határában említett *Fok* (+?1292), mely a Csikor tava vizét vezette le a Selypesbe. A névhez emellett két 15. század végi adat tartozik még (1492: *fok*, 1483: *fok*), majd a források nem említik újra (vö. VÉKONY 2024: 278).

Az adatolás vagy a források hiánya miatt ezután a 21. századig folyamatosan adatolható hortobágyi *Borsós-fok* név birtokos személyjeles földrajzi köznévi variánsa a következő megemlíthető adatunk: *Borsosfoka* (1698, E. NAGY 2025). Ezt követően azonban a 18. század közepétől felszaporodnak az előfordulások (lásd a 3. ábrát). A 18. század második felére adatolható a nevek 40%-a, ugyanennyi név 19. századi keltezésű, s csupán a nevek 15%-a bukkan fel újként a 20. századi forrásokban, az élőnyelvi gyűjtések során pedig három új *fok* utótagú nevet is lejegyeztek.

3. ábra: A *fok* földrajzi köznévvvel alakult víznevek első előfordulásainak kronológiai megoszlása

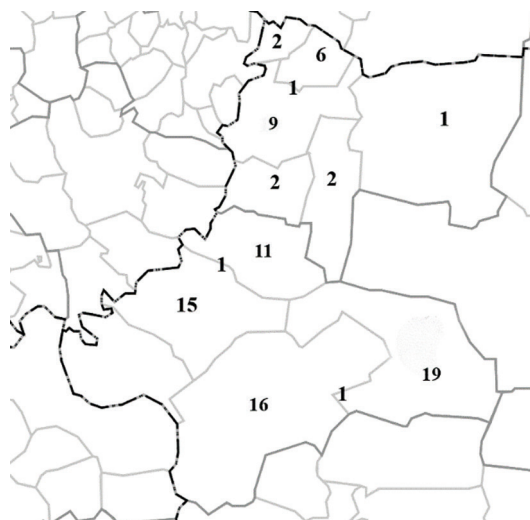
A legrégebbi név, mely a mai élőnyelvben is használatos, a Hortobágy településen említett *Karácsony-fok* (E. NAGY 2025). A vízfolyás a Hortobágy folyó jobb oldali mellékvíze, egykori medrét a 20. század elején öntözési céllal mélyítették ki. A helybeliek ezt a nevet csupán a víznek a Karácsony foka hármás ágáig tartó szakaszára használják. Az ettől keletre húzódó mesterséges szakaszát pedig *Kadars-Karácsonyfoki-csatorná*-nak nevezik. A név első adata birtokos személyjeles földrajzi köznévet tartalmaz: *Canalis Karatson-foka* (1748). A toldalékmorféma nélküli utótag is még ebben az évszázadban feltűnik: *Karácson fok* (1784), s napjainkban is ebben a formában említik.

A térség vízrajzi viszonyainak megváltozását jól szemlélteti az a tény, hogy az adattárban a jelenkori élőnyelvi adatok között csupán néhány régi adatolású helynév elemeként tűnik fel a *fok*. Szintén Hortobágy településhez tartozik a manapság már csak kevesek által ismert *Fehér-nádtű foka* elnevezés (E. NAGY 2025), mely annak az egykori vékony kis érnak a neve, mely az Árkus-érből eredt, s a Ludas-rét, Matyó-fenék és Zoltán-fenék vizét vitte a Hortobágy folyóba. A természetes vízfolyás a 20. század közepén kiszáradt, majd ezt követően a helyébe mélyítették az Árkus-foki-csatornát. Első adata még nem ebben a formában rögzítette a nevet, hanem *Fejér nád foka*-ként (1752), a mai variánsra az első adat 1883-as datálása: *Fehérnádtű foka*. A vizet emellett említik *Fehér nádtű fok* (1899) és *Fehérnádfok* (2008) alakban is.

Itt kell megemlítenünk a szintén hortobágyi *Halas-fok* nevet (E. NAGY 2025), melynek a névtárban az első adata a valószínűleg 1817-es keltezésű *Halas Fok*. E kisebb vízfolyás a Halas-fenék vizét vezeti az Árkus-érbe. A név az eltelt kétszáz évben folyamatosan megjelenik a különböző forrásokban, s az élőnyelvi gyűjtések során is ebben a formában rögzítették. Hasonló régiségű az újtikosi *Lánc-fok* név: *Láncz fok* (1824), melynek mai hivatalos neve: *Lánc-fok-csatorna*, de a beszélt nyelvben a *csatorna* utótag nélküli, eredeti formájában is használják a mai napig (SZÉP 2024: 354). A következő évszázad elejéről származnak a Tiszacsegen ma is csatornaként funkcionáló *Miska-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025), illetve a ma erdőt megnevező *Ördög-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025). Ez a denotátum a Tisza egykor veszélyes, örvényes szakaszáról kaphatta nevét. Mindkét név első előfordulása egy 1909-es névtárban olvasható.

E helyen érdemes megemlíteni azt, hogy vannak olyan elnevezések is, melyek csupán a 21. századi élőnyelvi gyűjtésekben bukkannak fel, s korábban nem: ilyen a hortobágyi *Rác-fok* ~ *Rács-fok* (2023, E. NAGY 2025) és az újszentmargitai *Nagyszögesi-gyűrű-fok* (2013, 2024, SZÉP 2025).

4. A kronológiai megoszlás bemutatása szinte automatikusan vonja maga után, hogy azt is megnézzük, területileg hol helyezkednek el a *fok* földrajzi köznévvvel alakult víznevek által jelölt objektumok (lásd a 4. ábrát).

4. ábra: A *fok* lexémával alakult víznevek denotátumainak területi megoszlása

E vizsgálatkor nem a névvariánsokkal számoltam, hanem a megnevezett denotátumokkal. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy legnagyobb számban Balmazújváros és Hortobágy területén adatolhatunk *fok* vízrajzi köznévvvel alakult nevet: előbbiben 19, utóbbiban 16 vizet találhatunk a korpuszban, egy objektum

pedig mindkét településen folyik. Kevéssel marad el ettől Tiszacsege a 15, illetve Újszentmargita a 11 vízrajzi objektumával, e két területnek ugyancsak van egy érintkező vízfolyása. Nagyobb számban, 9 esetben Polgár anyagában bukkanhatunk ide sorolható denotátumra, ettől elmarad Újtikos a 6 adattal, e két terület határán szintén felbukkan egy fok. Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás és Tiszagyulaháza névanyaga egy-két ide sorolható helyet őrzött meg.

5. A vizsgált korpusz térbeli és időbeli jellemzői után térjünk át a *fok* lexéma szemantikai tartalmának a vizsgálatára!

Történeti-etimológiai szótáraink a *fok*-ot ugor kori örökségnek tekintik, s úgy vélik, az eredeti 'kard, kés tompább fele' jelentésből fejlődhetett a 'nagyobb vízekből kifolyó ér vagy csatorna' szemantikai tartalom (TESz.). Hasonló, de specifikusabb jelentést ad meg a CzF. is: 'áradáskor vagy lecsapolás által a nagyobb vízekből kifolyó ér, csatorna'. REUTER szerint pedig olyan természetes (vagy később mesterséges) vízlevezető medret nevezett meg ez a vízrajzi közszó, amely „elsősorban időszakosan (néha állandóan) a folyó főágának (~ tónak) vize az elszakadt holtágba, haloványba, morotvába, netecsébe vagy a tó levezető folyásába »fakad«”, s ezzel együtt a *fakad* igéből származtatja a lexémát (1970, lásd még EWUng., EtSz.). Az EtSz. már több speciálisabb vízrajzi jelentést is közöl: 'nagyobb vízekből kifolyó ér vagy csatorna; olyan folyó, mely valamely nagyobb víznek a kifolyása; vízjárta keskeny meder; vízlevezető természetes vagy ásott csatorna'.

A mai magyar helynévállományban a *fok* lexéma igen sokféle jelentésben fordul elő. A Magyar Nemzeti Helynévtár oldalán található, az élőnyelvi gyűjtések adataival is folyamatosan bővülő Földrajziköznév-tár modul 13 különböző fő- és aljelentését adja meg a *fok*-nak: 1. 'kisebb vízfolyás, vízállás', a. 'patak', b. 'keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, melyet árvíz vagy belvíz táplál', c. 'nagyobb vízekből kiágazó vagy abba beömlő ér', d. 'a középvízi mederből kiágazó, eléggé mély medrű csatorna, illetve mellékág, amelyben két irányban is áramolhatott a víz', e. 'két nagyobb vizet összekötő keskeny árok, vízfolyás', f. 'vízelvezető árok egyéb vízfolyáshoz csatlakozó része', g. 'mesterséges kis vízfolyás', 2. 'a meder legmélyebb része', a. 'mély víz', 3. 'vízpart magasabb része', 4. vízfolyások torlójánál a vízbe benyúló földnyelv', 5. hegynek, várnak meredeken kiugró része' (vö. www.mnh.unideb.hu, lásd még FKNt.).

Ezek — az utolsóként szereplő szemantikai tartalomtól eltekintve — mind vízekkel kapcsolatos jelentések, s közülük a vizsgált területen leggyakrabban a harmadik (1.b) jelentés fordul elő: 'keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, melyet árvíz vagy belvíz táplál'. A történeti források adatközlői is utalnak eme szemantikai tartalomra, PESTY anyagában például ezt olvashatjuk egy-egy név magyarázatánál: *Beke fok* | *Máta. Árvíz kor ezen folyt a 'Hortobágyba víz.* (1865), *Fecske fok* | *Máta. Árvíz kor viz folyás, rajta híd* (1865, E. NAGY 2025). Nemcsak a kisebb vizekre volt ez azonban igaz, hanem a nagyobb vízfolyásokat (például

a Hortobágyot, Árkust, Kadarcsot) is a Tisza áradásai táplálták, s nem a lehullott csapadék (az árvizekről lásd bővebben például PAPP 2008: 22).

Érdemes azonban ezt a jelentést tovább is boncolgatni. ANDRÁSFALVY BERTALAN így ír erről: „a főként nyár elején érkező zöldár vízfeleslegét fokozatosan és csendesen vezették szét az egész ártér minden előlonthető pontjára, majd azután apadáskor biztosították az erdőt, rétet, legelőt elborító víz visszavonulását. Átvágták [...] a medreket kísérő hátaikat, hogy a vizet ki és bevezethessék. E réseket, vízkapukat nevezték *fok*-oknak.” (1970: 225). FEKETE PÉTER pedig a *fok*-on „a folyót kísérő hátaikon keletkezett kiszakadásokat, a hátaikat megszakító nyílásokat” érti, „amelyek keresztül-kasul haladva csatornaszerűen hálózta be a területet. Ezeken keresztül töltődtek fel a fokok segítségével egymással is összeköttetésben lévő tavak, mocsarak.” (1997: 443). A vízrajzi szakirodalom ennek megfelelően beszél elsődleges és másodlagos fokokról. Előbbin olyan, a középvízi meder mentén épülő folyóhátaikat átréselő oldalirányú medreket vagy csatornákat értik, melyeken keresztül a víz oda-vissza áramlik a főmeder és az árterek között. A másodlagos fokok pedig az ártéri laposok, nagyobb medrek, tavak közé került szűkebb medermaradványok, erek (ehhez lásd pl. BALOGH é. n. 9–10).¹

A fokoknak kulcsszerepe volt egykor az ártéri gazdálkodásban: egyfajta vízkormányzási módszerként az ún. fokgazdálkodás alapjául szolgáltak. Ez azt jelenti, hogy áradáskor a medréből kilépő folyó megnövekedett vízmennyiségét a fokon keresztül az ártérre vezették le, később a megmaradt vizet pedig vissza lehetett áramoltatni a folyómederbe. Ugyanígy a nedvesebb rétek vizét is a fokok vezették el. Máshol a vizet tározókba levezetve raktározták, s később a csapadéktalan időszakokban öntözésre használták. A nagyobb mélyedésekben megmaradt vízben pedig halastavat hoztak létre (erről lásd bővebben GYŐRI 2002). Az ártéren, a vizek partján lévő növényzet (pl. nád, sás, fűzfavessző), valamint az agyag és a vályog kiváló alapterületet biztosított a házépítéshez és kézműveskedéshez.

A fokrendszer ANDRÁSFALVY véleménye szerint már a 14–15. században virágzott, de vélhetően jóval korábban vette kezdetét (1970). A török uralom alatt azonban pusztulásnak indult, s vele együtt a fokgazdálkodás ismerete is kiveszett a

¹ ANDRÁSFALVY fontos megfigyelése, hogy a latin nyelvű szövegekben előforduló *fok*-okat különböző terminusokkal adták vissza: *piscina*, *lacus*, *alveus*, *meatus*, *introitus aquae*, *vena*, *rivulus*, *fluvius*, *parva aqua* stb. E jelenség magyarázatát abban látja, hogy „mindezek megannyi — fokok által időszakosan vizet kapó — ártéri mélyedések, melyek a határjárás időpontjában különböző külsőt mutathattak: medret, tavat, eret, nádas helyet stb.” (1970: 225). A polgári névanyag *Morotva-fok* elnevezése kiválóan szemlélteti ANDRÁSFALVY ezen feltevését: a névnek ugyanis van *Morotva-tó* variánsa is: *Morotva fok* (1870), *Morotva tava* (1864), *Morotva tó* (1858). Az időnként tószzerűvé kiszélesedő vizet nevezhették *tó*-nak. Emellett *ér* utótaggal is szerepel a forrásokban: *Morotva ér* (1967). A helyzet érdekessége, hogy az elnevezés az 1960–1970-es években is feltűnik mindhárom vízrajzi köznévi utótaggal (az adatokhoz lásd VÉKONY 2024: 295–296).

köztudatból. Noha később helyreállították valamelyest a régi rendszert, a halászati jogok megcsappanása, valamint a vízrendezések jelentősen visszaszorították azt.

A fokoknak a mindennapi életben nélkülözhetetlen szerep jutott. Talán a legfontosabb szegmense a halászat volt (ennek fő színtere ugyanis nem a Tisza volt). A fokok kijáratánál csapdákat állítva gyűjtötték be a vízzel visszavonuló halakat, máshol kasokkal halásztak a vízben. A felmelegedő állóvizek kiváló ikráztató helyként is funkcionáltak. Az ártér ugyanakkor gazdag legelőt biztosított az állattartáshoz: egykor ló, szarvasmarha, sertés, juh legelt ezeken a területeken. Emellett gyümölcsösöket is telepítettek ide. E gazdálkodási forma fenntartása azonban gondoskodást igényelt: a fokokat rendszeresen tisztítani, a gátakat pedig ellenőrizni kellett stb. (lásd bővebben FEKETE 1997, GYÖRI 2002).

HOFFMANN ISTVÁN a fentebbi szempontokat is mérlegelve, valamint a Tihanyi alapítólevélbeli *Fok* név helynévtörténeti rekonstrukcióját elvégezve indokoltnak látja a korai ómagyar kori eredeti jelentés árnyalását. Úgy véli, az árterületi vízgazdálkodás e fent bemutatott szakszói jelentése már a korai ómagyar korban is megjelent a vízrajzi köznéven (2010: 60).

6. A fokoknak a mindennapi életben betöltött sokrétű szerepét maguknak a neveknek a szerkezeti, azaz funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai felépítése is jól illusztrálja.

Szerkezeti felépítésüket tekintve a korpuszt alkotó víznevek lehetnek egy- és kétrészesek. Egyrészes, azaz *Fok* alakú helynevet csupán egyet találunk a polgári névanyagban, a fent említett legkorábbi nevet. A névvariánsok háromnegyedében a *fok* toldalékmorféma nélküli formában jelenik meg: például a balmazújvárosi *Asot fok* névben (1858, E. NAGY-TÓTH 2025). Az elnevezések negyedében pedig birtokos személyjellel ellátva szerepel a *fok* vízrajzi köznév: az esetek nagy részében *foka*, ritkábban *fokja* formában. Előbbire látunk példát a balmazújvárosi *Dankó Foka* név esetében ([1750], E. NAGY-TÓTH 2025). A tiszacsegei *Bencsik fokja* név (1787, SURÁNYI-VÉKONY 2025) érdekessége, hogy az élőnyelvi gyűjtés alkalmával is ebben a formában használták az adatközlők a nevet. Az Újtikoson lévő *Topla fokja* (1762, SZÉP 2024: 364) név szintén a 18. század második feléből adathozható, ez a név első előfordulása, azonban birtokos személyjel nélküli utótagos formában is megjelenik csaknem egy évszázaddal később: *Tapja fok* (1840, SZÉP 2024: 364). A korábban már idézett *Halas-fok* név szintén rendelkezik birtokos személyjeles vízrajzi köznévi utótagú névvariánssal, sőt az egyik forrásban *Halas foka* (1975), egy másik forrásban *Halas fokja* (1810) formában szerepel (E. NAGY 2025). Meg kell említenünk továbbá azt is, hogy több esetben azt tapasztaljuk, hogy *fok* és *foka* utótaggal egyaránt lejegyezték ugyanazt a nevet: lásd például a hortobágyi *Borsós Fok* (1752) ~ *Borsosfoka* (1698, E. NAGY 2025) vagy a balmazújvárosi *Komámasszonyfoka* (1978) ~ *Komámasszonyfok* (1883, E. NAGY-TÓTH 2025) elnevezéseket.

A vízrajzi utótagok említésekor nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a *fok* időnként a történeti adatokban más vízrajzi köznevekkel váltakozva jelenik meg. Példának említhetjük, hogy az Újszentmargitán 1956-ban lejegyzett *Csurgóháti ér* 18–19. századi adataiban még *Csurgó Fok* (1779) formában szerepel, majd egy térképen *Csurgó ér* ([1900]) variánsa tűnik fel (SZÉP 2025). A tiszacsegei *Hataj-patak*-ot első előfordulásakor két különböző utótaggal is feljegyezték: *Hataj-fok*, *Hatajpatak* (1787), ezenkívül azonban *ér* vízrajzi köznévvel alakult változata is van: *Hataj-ér* (1988, SURÁNYI–VÉKONY 2025). Hasonlót tapasztalunk az *Igej-patak* esetében is, viszont az 1909-es adatai között három különböző utótaggal említik a nevet: *Igěj-fok* és *Igěj-patak*, *Igěj-erecske*, majd később már csak két különböző utótaggal bukkanunk a névre: *Igej-fok*, *Igej-patak* (1967, SURÁNYI–VÉKONY 2025).

A kétrészes nevek előtagjában kifejezett funkcionális-szemantikai tartalom bemutatásával a névadás alapjául szolgáló motívumokat is fel tudjuk tárni (lásd az 5. ábrát). Ezek pedig közvetett vagy közvetlen módon utalnak a helyet övező, nyelven kívüli valóságra: azaz általuk természetföldrajzi, néprajzi, társadalom- és gazdálkodástörténeti stb. információkra is szert tehetünk.

5. ábra: A kétrészes *fok* utótagú víznevek első névrészeinek funkcionális-szemantikai tartalmának megoszlása

A nevek felében (51,5%) olyan névrész áll az elnevezés előtagjaként, mely kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát. Legnagyobb számban e kategórián belül olyan névvel találkozunk, melyben az előtag arra utal, hogy mely terület vizét vezeti el a *fok*, vagy pedig hogy mely határrészen, földterületen, esetleg mellett vagy közelében található a *fok*-kal megnevezett denotátum. Balmazújvároson a Kis-Malátom területén folyik például a *Kis-Malátom-fok* nevű kisebb vízfolyás (E. NAGY–TÓTH 2025), s a hortobágyi *Zámi-fok* a *Zám* nevű határrészről kapta nevét (E. NAGY 2025). A Tiszacsegen folyó *Hataj-fok* nevű víz vélhetően a *Hataj* nevű vízjárta terület vizét (SURÁNYI–VÉKONY 2025), Polgáron a *Kenderföld-fok* elnevezésű vízfolyás (VÉKONY 2024: 286) a Kenderföld vizét vezethette el.

E csoportban találkozunk csupán egy-két névvel reprezentált alkategóriákkal is. Ritka, de víznevek körében gyakrabban megjelenő altípusként említhetjük az irányjelölést kifejező szemantikai tartalmat: a polgári *Bogát-fok* név például

olyan vízfolyást nevez meg, mely a Bogát tavából ered (VÉKONY 2024: 269). Itt kell szólni a 'hely valaminek a része' motivációval leírható nevekről is. Ilyen Görbeháza névkincsében például a *Hollós-fok* elnevezés, mely a *Hollós* nevű vízfolyás torkolatvidékét jelöli (SZALATYÁN 2024: 55). A víz relatív helyzete fejeződik ki a hortobágyi *Közép-fok* névben (E. NAGY 2025).

A második legnépesebb csoportban (a nevek 32%-a tartozik ide) olyan elnevezések vannak, melyekben a 'víz viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' szemantikai tartalom fejeződik ki. E típuson belül leggyakrabban olyan nevekkal találkozunk, melyekben valamilyen személynév szerepel: e nevek a hely tulajdonosára vagy bérlőjére utalhattak. Ide sorolhatjuk például Balmazújvároson a *Bencsik-fok* (E. NAGY-TÓTH 2025), Tiszagyulaházán a *Karádi-fok* (BÓDIS-TÖRÖK 2024: 324) vagy Hortobágyon a *Karácsony-fok* (E. NAGY 2025) víznevet.

A kategóriába tartoznak állatvilágra utaló nevek is: például a tiszacsegei *Disznós-fok* (SURÁNYI-VÉKONY 2025) és a hortobágyi *Halas-fok* (E. NAGY 2025). A növényzet szolgáltatta a motivációt a hortobágyi *Fekete-nád foka* (E. NAGY 2025) és az újszentmargitai *Gyékényes-fok* (SZÉP 2025) nevek esetében. A vízen lévő építményről kapta a nevét a tiszacsegei *Hidas-fok* (SURÁNYI-VÉKONY 2025). A meder kialakításának módja jelenik meg a balmazújvárosi *Ásott-fok* névben (E. NAGY-TÓTH 2025).

A víz valamilyen tulajdonságát kifejező névrészek igen kis számban vannak jelen a vizsgált korpuszban (a nevek csupán 7%-a tartozik ide). Ezen elnevezések esetében olyan a vizekre jellemző sajátosságok szolgáltak a névadás alapjául, mint például a víz mozgása (*Curgó-fok*, Görbeháza, SZALATYÁN 2024: 46), a víz alakja (*Görbe-fok*, Polgár, VÉKONY 2024: 279). Közvetetten utalnak a méretre az újtikosi *Lánc-fok* (SZÉP 2024: 354, vö. a *lánc* előtag talán régi terület-, illetve hossz mérték, TESz.), valamint a balmazújvárosi *Komámasszony-fok* (ti. a helyi néphagyomány szerint olyan keskeny a vízfolyás, hogy még a komámasszony is átléphet rajta, E. NAGY-TÓTH 2025) elnevezések.

Két név esetében megnevező funkciójú névrész az elnevezés előtagja, azaz egy már meglévő víznév egészült ki a *fok* vízrajzi köznévi utótaggal. Mindkét esetben a *Selypes-fok* elnevezésről van szó, ám a polgári névanyagban a *Selypes* ma *Király-ér*-ként is nevezett szakaszát jelöli a név (VÉKONY 2024: 305), míg Tiszacsegén a szintén *Selypes*-nek is hívott Árkus névvariánsaként bukkan föl a *Selypes-fok* (SURÁNYI-VÉKONY 2025).

Három név esetében többféleképpen is magyarázható az első névrész. Az Újszentmargitán lévő *Gyűrű-fok* név (SZÉP 2025) utalhat arra, hogy az egykori meder gyűrű alakú volt, de gyűrűfákról is kaphatta a nevét. A szintén újszentmargitai *Petenye foka* név (SZÉP 2025) kapcsán az okozza a nehézséget, hogy nem dönthető el, hogy a *Petenye* víznév vagy a *Petenye* földterület neve keletkezett előbb. Az elsődleges név minden bizonnyal a *Petenye* személynévre vezethető vissza. Hasonló kicsit a helyzet a hortobágyi *Pente-fok*-kal is (E. NAGY 2025).

Nem dönthető el, hogy az előtag a 18. században élt Pente Mátéra utal, vagy pedig a Pente-zug közelsége szolgált a névadás alapjául.

Három név etimológiája egyelőre még nem tisztázott: ezek a Tiszacsegen és Újszentmargitán folyó *Igej-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025, SZÉP 2025), a hortobágyi *Nyavalyás-fok* (E. NAGY 2025) és a tiszacsegei *Ördög-fok* (SURÁNYI–VÉKONY 2025).

7. A fokgazdálkodás nyomai napjainkra szinte teljesen eltűntek, az egykori fokrendszerek lenyomatai talán légi felvételek segítségével még láthatók. A (történeti) helynévkincs azonban képes arra, hogy tanúbizonyságot tegyen az egykori világról, ezért a helynevek gyűjtése, közzététele interdiszciplináris felhasználhatósága okán elengedhetetlen. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program e cél megvalósításának kiváló színteréül szolgál, ahogy a tanulmány alapját képező korpusz gazdagsága és sokszínűsége is bizonyítja.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY BERTALAN 1970. *A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. Nyelvtudományi Értekezések* 70: 224–228.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 91–101.
- BALOGH PÉTER é. n. *A Közép-Tiszai Táj eredendő működéséről és fenntartható működtetéséről avagy A mentett oldali tájhasználat-váltás alapjai a Közép-Tisza-vidéken*. Nagykőrű, Tisza Tájéközpont. URL: https://www.5mp.eu/fajlok/barka/ha_tan_20v_abraval2_www.5mp.eu_.pdf
- BÓDIS MIRA MÁRIA–TÖRÖK ESZTER 2024. Tiszagyulaháza helynevei. IN: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 317–333.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest, [később] Budapest, 1862–1874.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EtSzt. = ZAICZ GÁBOR főszerk., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEKETE PÉTER 1997. A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 209: 442–448.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtár Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYŐRI RÓBERT 2022. Vadvízországtól a fokgazdálkodásig. URL: https://mult-kor.hu/20021111_vadvizorszagtolt_a_fokgazdalkodasig

- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HNP. = <https://www.hnp.hu/hu/szervezeti-egyseg/termeszetvedelem/oldal/a-hortobagy-felszinfejlodese>
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- E. NAGY KATALIN–TÓTH VALÉRIA 2025. *Balmazújváros helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Balmazujvaros_szotar_online.pdf
- NAK. = <https://www.nak.hu/agazati-hirek/vidékfejlesztés/157-környezetgazdálkodás/97450-vízrehabilitációs-program-indul-hortobágyon>
- Magyar Nemzeti Helynévtár. URL: <https://www.mnh.unideb.hu>
- MNH. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024.
- PAPP JÓZSEF 2008. *Hortobágy*. Debrecen.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- REUTER CAMILLO 1970. *A fok vízrajzi köznév és a Fokorú földrajzi név*. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 104–111.
- SURÁNYI ANDREA–VÉKONY VIVIEN 2025. *Tiszacsege helynevei*. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Tiszacsege_szotar_online.pdf
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.
- SZÉP SZILVIA 2024. Újtikos helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 335–365.
- SZÉP SZILVIA 2025. Újszentmargita helynevei. URL: https://mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Ujszentmargita_szotar_online.pdf
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- VÉKONY VIVIEN 2024. Polgár helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 261–314.

Hydronyms Formed by the Geographical Common Name *fok* in the Hortobágy Area

From a hydrological perspective, the Hortobágy region has undergone significant changes over the past two centuries, as reflected in the transformation of its toponymicon. The hydronymic corpus underpinning this study of the area — compiled from the published Volume 1 and the forthcoming Volume 2 of the Hungarian National Toponym Registry — contains nearly one thousand (958) names and name variants, corresponding to almost half as many (457) objects.

Regarding the first recorded appearances of these names, 25.3% date back to the last century, slightly more (26.9%) to the 19th century, and a nearly identical proportion (27.3%) to the 21st century. Additionally, slightly fewer than one-fifth (17.8%) of the names were first recorded in the 18th century, with the remaining 2.7% predating that period.

The characterization of hydronyms in this study is approached through the lens of the geographical common names that constitute them. The corpus is notably diverse: almost fifty different geographical common names have contributed to the formation of these hydronyms. The five most frequent lexemes are *csatorna* ‘channel’, *ér* ‘brooklet’, *fok* ‘small watercourse’, *lapos* ‘flat area’, and *tó* ‘lake’. Together, these five terms account for coining more than half (56%) of the name variants. Among them, I focus on *fok*, a once-characteristic hydrological common name in the Hortobágy area, which features in 12% of the names.

In terms of the chronological distribution of these name variants, only two records predating the 18th century have survived. A significant portion (40%) of the names can be traced to the second half of the 18th century, while an equal proportion date back to the 19th century. In contrast, only 15% of the names appear in 20th-century sources. Additionally, three new names with *fok* as a second name element have been recorded in contemporary spoken language. The settlements of Balmazújváros and Hortobágy contain the highest number of names with *fok* as a second name element.

The geographical common name *fok*, considered part of Ugric heritage, commonly appears in the study area with the meaning ‘narrow-bedded periodic stream or channel fed by flood or inland water’. It is worth noting, however, that in earlier times, an entire water management system was based on foks. Thus, *fok* can also be regarded as a technical term describing this method.

By examining the functional-semantic content expressed in these names, we can uncover the naming motifs behind them. In half of the compound names, the first element indicates the place’s relationship to another location. For example, the small watercourse called *Kis-Malátom* flows through the Kis-Malátom area. The second largest group consists of names that express the relationship of the water to external features or circumstances. Within this category, the most common names involve personal names, such as *Bencsik-fok*. Very few names in the corpus reflect specific characteristics of the water itself. For instance, the name *Csurgó-fok* refers to the movement of the water.